

MÓSER ZOLTÁN

Az ősök udvarában

A BAGOLYASSZONYKÁRÓL, A KAKUKK-KISASSZONYKÁRÓL
ÉS EGY BAGOLY BÁCSIRÓL*„Balladáink közt a Bagolyasszonyka rejtelem,
vele még nem foglalkozott senki”*

(A költő Nagy László megjegyzése)

<i>Pusztá malomba, : </i>	<i>Abba feledtem, : </i>
<i>Cserfa gerenda. : </i>	<i>Imre fiomat. : </i>
<i>Azon üldögél, : </i>	<i>Az mellett hattam, : </i>
<i>Egy bagoly asszony. : </i>	<i>Plébes ládámot. : </i>
<i>Mit sírsz, mit bánkódsz, : </i>	<i>Abba feledtem, : </i>
<i>Te bagoly asszony? : </i>	<i>Karika kontyom. : </i>
<i>Jaj, hogyne sírnék, : </i>	<i>Ha jaz itt volna, : </i>
<i>Hogyne bánkódnék? : </i>	<i>Olyat ugranék, Mint a paripa.</i>
<i>Otthon feledtem, : </i>	<i>Ha jaz itt volna, : </i>
<i>Cifra nyoszolyám. : </i>	<i>Olyat fordulnék, Mint a karika.</i>
<i>Abba feledtem, : </i>	
<i>János uramat. : </i>	
<i>Az mellett hattam, : </i>	<i>Gymes (Nyitra) – Kodály, 1916.</i>
<i>Ringó bőcsömöt. : </i>	

A bagolyról már egyszer írtam a *krasznai templom* különös kazettái kapcsán. (In.: Honismeret 1980. 3. sz. 37–40.) S mert ott egyházi, vallási értelmezését tartottuk elsődlegesnek, ezért abból az irányból, vagyis a Biblia jelképei és azok keresztény értelmezése felől közelítettük meg. Itt egészen másról van szó: olyan párbeszédese énekről, amit kutatóink a balladák vagy a balladás dalok közé sorolnak, s aminek párhuzamai nem ismertek. Magánosan áll, s a magyar népköltészetben és népdalkincsben is kuriózumnak számít, mert csak Erdélyben és Zoborvidéken került elő néhány változat. (Igaz egy, *szűnyog asszonnal*, a Veszprém megyei Csetényből is ismert egy nyelvészünk közlése alapján.) De az a tény, hogy két távoli, archaikus területen élt s él, arra hívja fel a figyelmet, hogy időben talán még a középkori balladáink megszületése előtt érdemes keresnünk, nyomoznunk. Nem véletlen, hogy nyomozást említettem: mert pontos sejtésem volt arról, hogy merrefelé kell haladnom, keresnem.

*

A *Júlia szép leány* balladánkkal együtt – amely szintén magánosan áll a balladák virágoskertjében –, ezt volt a másik ének, aminek eredete régóta foglalkoztat. Miután nem volt analóg példa, az irodalomban sem találtam semmi nyomra vezető utalást, el-

tettem, félretettem. S ahogy már annyiszor megtörtént, egy egészen más munka – és keresés – közben egy értékes adatra, szó szerint „leletre” bukkantam. Ez volt az a fényes út, amin csak el kellett indulnom, amin végig kellett haladnom. Vagyis az iránytűm alapján ekkor a térképen egy tájékat bejelölhettem. Ez pedig keleten volt, az Uralon túl. Mert innen való az a lelet, amire Csernyecov professzor egyik tanulmányában figyeltem fel. (Az Ural vidéki sziklarajzok jelentése és rendeltetése. 1971. Megjelent: A tejút fiai. Európa Könyvkiadó, 1980.)

Egy másik, szintén bagolyábrázolásról már Munkácsi Bernát is írt a *Vogul népköltési gyűjteményében*: „A vogulok szent és tisztelt állatai közt ott található a bagoly is, amelynek egy-, két- és háromfejű ábrázolását melltájon férfiábrázattal, egy lóval szintén több példányban találjuk a csud régészeti leletek közt.”

Ezek nagy valószínűséggel egy-egy nemzetség (frátia) vagy csoport totemállata vagy állatai. Ezekkel a bronzlemezkével azóta többen is foglalkoztak: L. J. Strenberg, az ő nyomán D. N. Anucsin, majd A. Sz. Szidorov, s *A permi állatsílus jellemzése* című tanulmányában (1975) L. Sz. Gribova is idézi a fenti ábrát, amely többféle értelmezést tesz, tett lehetővé. Ő a filiólé-egységek megszorodásával, számuk növekedésével magyarázza a két- vagy többfejű állat- s madárábrázolásokat, ezek különlegességét. Mert „könnyebben és kényelmesebben ábrázolható azonban egy szétterebélyesedett nemzetiség, ha magát az ábrázolást több értelemmel ruházzuk fel, azaz az ábrázolt összetett jelképes lény fejének számát megsokszorozzuk, hiszen a fej általában az egész lényt szimbolizálta. [...] Így alakulhattak ki olyan első pillantásra »különös« ábrázolások, mint: háromfejű madár, begyén egyetlen maszkkal, madáralak két emberi maszkkal, madár, testén jávorszarvasfejekkel, szárnyain halakkal.” (I. m. 143. l.) Erre példa a másodikként bemutatott ábránk. Itt nagyon fontos volt az a rövidke megjegyzés – bár az első olvasáskor nem tudtuk, hogy merre keressük! –, hogy „hasonló képi szimbólumokat találunk a népköltészetben is.” (I. m. 141. l.)

De az első ábrán nem ilyen, nem összetett, hanem vertikális ábrázolással találkozunk: nem szimbólumokkal, hanem hasonlóságokkal, megfelelésekkel. Hisz itt egymás mellé állítva találunk félig ember s félig növény formájú, madár- s állatfejű lényeket! Mert az ábrázolás és Csernyecov professzor tanulmánya döntő fontosságú a mi énkünk és az ott szereplő figurák megértése szempontjából, itt időzzünk el hosszabban, és nézzük meg közelebbről is a fenti ábrázolások egyikét.

E fémkorongok és tükrök keletkezési idejét, amelyeken e karcolt rajzok láthatók, a Kr. előtti utolsó évszázadra teszik. Jelenleg a Hanti-Manysi Múzeumban láthatók, mivel a vogul vagy osztják szent helyekről származnak: legvalószínűbben az Észak-Szoszva vagy Kazim vidékéről. Legfőbb jellegzetességük, hogy stilizáltan (vázlatosan) is *realisztikus* állat- és madárábrázolásokat mutatnak. Ezért is fontos számunkra, különösen az, aminek részletét itt kinagyítottuk.

Ezen – mint a többi, hasonló karcolt rajzon – „az antropomorf figurák további kiegészítő zoomorf vagy egyéb fejdíszeket kaptak, az állatfigurák szügyén pedig antropomorf maszkok láthatók. Balra az első alak egy *növény-nő* (valószínűleg szibériai medvetalpfü), utána következik az *őzbak-asszony*, egy *medve-asszony*, majd egy *bagoly-asszony*. Ezután következik egy háromfejű, nő formájú lény, alakja nem egészen világos, bár nincs kizárva, hogy ez is *bagoly*. Tőle jobbra áll egy medve, mellén embermaszkkal – ezt mi álarcos kisfiúnak nézzük –, végül egy fülesbagoly.

A tükrökre rajzolt lények egész jellegükben jól egybevágnak az obi-ugorok egyes genealógiai csoportjainak félig ember, félig állat alakú totemőseivel – fűzi hozzá Csernyecov professzor. Összegzésként pedig azt írja, hogy itt, miként a többi tükrön, voltaképpen ősbábrázolásokkal találkozunk, s ezek táncos jelenetek, amelyet az ősök jártak az időszakos és alkalmi ünnepeken.” (I. m. 126–127. l.)

A *hol?*-ra a tanulmány címevel felelhetünk: az ősök udvarában.

De hol hol van ez az udvar, s hol vannak az ősök?

A nagy tudású Munkácsi Bernát volt segítségemre abban, hogy ezt megtaláljam: az ő hatalmas gyűjtése volt igazi útmutatónk. S ez – miként a régészeti leletek – a vogul népköltészet áttekintése felé vezetett bennünket. Munkácsi Bernát véleményét is figyelembe véve, a fenti gondolatot talán csak annyiban módosíthatjuk-bővíthetjük-finomíthatjuk, hogy az ábrázoláson az ősök tiszteletére rendezett ünnepeknél, egy maszkos-alakoskodó ősi színjátékának a reális ábrázolását láthatjuk. A maszkon kívül erre figyelmeztetnek a *női* szereplők is! Épp ezért nagy a valószínűsége annak, hogy egy medveünnepi színjáték szereplőit mutatja be nekünk ez a rajz. Vagyis itt és ekkor a medve mellett a többi ő is megjelenik. Ezek sorába tartozik, tartozott a bagoly is: a *bagoly bácsi* és a *bagoly asszonyka*, de a *kakukk-kisasszonyka* is.

*

Ezzel elérkeztünk a címünkhöz, s a lelkes és nagyszerű gyűjtőknek, tudósoknak köszönhetően be is tudunk mutatni több éneket. Van, amit dallammal együtt. Kálmán Béla vogul gyűjtéséből 1976-ban külön kötet jelent meg. Ő írja a *medveünnepi színjátékok*ról, hogy az „őgörögökön kívül talán az obi-ugor az egyik azon ritka népcsoport, ahol kultikus szertartásokból dráma vagy annak csirája más népektől függetlenül kialakult. Közös mindkét nép drámai kezdeteiben, hogy a *női szerepeket is férfiak* alakítják, hogy *álarcban* játszanak, és hogy a díszletek helyett, szinte külső eszközök nélkül, mozdulatokkal és *tánccal* fejezik ki a helyszínt és cselekményt. [...] Mivel a kifordított

ruha, az álarc és az elváltoztatott hang eléggé eltitkolja a színész kilétét »a medve előtt«, a színjátékok közt elég sok a merész, szabadszájú darab is.» (In.: Leszállt a medve az égből, 515. l.) Megbecsült finnugor tudós és gyűjtő volt a finn *Artturi Kannisto*, akinek *A vogul medveünnepről* szóló tanulmánya 1938-ban jelent meg a Magyar Nyelv című folyóiratban. Mivel közvetlen élményen alapszik, testközelbe is hozzá ezeknek az ünnepeknek a hangulatát. Mert kevesen ismerik írását, amely az 1901–06. években végzett vogul nyelvi és néprajzi kutatómunkáján alapszik, ezért most itt bővebben idézünk belőle néhány részletet.

Bevezetésként a vogul színész és művészete általános jellegéről szól, és szinte pontos „utasításokat” ad azoknak, akik rekonstruálni akarják ezt a színjátékot.

„A színpad az ünnepi szoba padlójának középső része. Az öltöző a folyosó vagy valamely szomszéd szobája. Innen jönnek elő a színészek és ide térnek vissza az előadás végeztével. Csak férfiak szerepelnek. A női szerepeket is ők játsszák. Ilyenkor csak női ruhát vesznek magukra. Az állatok, így a ló, tehén, kutya meg a nyúl szerepét rendszerint álarcos kisfiúk játsszák el, akik ezért a tiszttségért valósággal tülekednek. Ha valamelyik állat azonban nem jut aktív szerephez, például a ló, fadarabbal helyettesíthető, ehhez szánóképpen más fadarabot erősítenek.

A vogul színház kellékei igen egyszerűek. A színész többnyire a vogulok mindennapi viseletében, elnyűtt rénszarvasprémbe és csizmában jelenik meg. Prémjét némelykor kifordítja. Komikus jelenetekben feltétlenül álarcot vesz fel. Az álarc nyír-kéregből készül, és rendszerint nagy orrú. Az álarcviseles célja nyilvánvaló: a színész személyét el akarják titkolni a medve előtt, ha esetleg megharagudnék a tréfáért. Ugyanezen okból elváltoztatják még a hangjukat is a színészek, és a legtöbben fejhangon beszélnek. A medvével el akarják hitetni, hogy ezek a különös lények nem falubeliek, hanem messziről jött idegenek, utasok. Az álarc alatt azonban ki-ki nyugodtan elmondhatja, amit akar...”

„A vogul színház sajátosságaihoz hozzátartozik a színész és a közönség szoros együttérzése. Amikor a színész a szobába lép, vándor módjára köszönti a közönséget, és elkezd a jelenlevőkkel beszélgetni. Előadás közben is egyet-mást kérdez, tanácsot kér stb.

A színjátékok többnyire prózai, recitált jelenetek, ám olykor részben vagy egészben eléneklük őket. Fontos szerepe van a táncnak, akár a zene nélkül, akár ének vagy egy öthúrú hangszer kíséretében. Nem tekintve a tulajdonképpeni táncszámokat, amelyek között pantomimszerű és kardtáncokat találunk, majdnem minden prózai vagy daljáték táncsal végződik. Ez a szokott módja a színjátékok berekesztésének, bármi legyen is a tartalmuk. – A legtöbb darab tréfás.”

„Hogy pontos képet adjak a medveünnepekről, ezek néhány epizódját elmondom, úgy, ahogy magam láttam 1905-ben az északi voguloknál. [...] A legerdekesebb az utolsó este, az úgynevezett szent este. A műsor szokás szerint este kezdődik, rövid megszakításokkal azonban egész éjszakán át másnap délig tart. Először most is öt medvének kerül sorra, majd egy drámai rész túlnyomóan szent jelenetekkel. De mindezek után sok olyan darabot játszanak, amelynek nyilvánvalóan az a célzata, hogy a medvére rájesszenek, és rávegyék a távozásra. Minthogy a medvét már több napig ünnepeleik és vendégelték, a vogul úgy gondolja, hogy a jóból is megárt a sok; de mivel maga a vendég nemigen gondol az elmenésre, ijesztgetésekkel kell őt megmozdítani. – A szobában először egy *daru* jelenik meg. Megszemélyesítője sálba burkolja magát, kezében előrenyújtott botot tart. A bot felső végén fából készült, zsinórra járó darucsőr van. A daru, csőrével kelepelve és az emberek felé kapkodva, körüljárja a szobát. A háziúr,

sőt a medvére is fenekedik. A háziúr hiába akarja megvédeni. Csőrét belevágja a medve ételáldozatába; a padlóra veti, és a medvéről lerángatja a takaróul szolgáló áldozati ruhákat. A háziúr és a nézők jajgatnak, a medvék meg akarják védeni, de elpanaszolják, hogy tehetetlenek. Mikor a daru eltávozott, a *bagoly* kerül a szobába. A madár megismerélyesítője fehér, vastag, kifelé prémes útibundát visel, arcán nyírkéreg álarc, kezében fajdkakasszárnyak, amelyekkel rettenetesen csapkod ide-oda. A padlón egy nyúl ugrabugrál; először ezt tépi szét a bagoly, majd borzalmasan üvöltve az emberekre ront, egyszer ide, másszor oda, úgyhogy a kisgyermekek sikoltozva bújnak szüleikhez. A legmostohábban azonban a medvével bánik, ez is annyira fél, hogy arca – a vogulok megfigyelése szerint – egészen elhalványul. A baglyot is meg akarják nyugtatni, de sikertelenül.”

„Az ünnepet eredetileg a megölt medve lelkének rendezték, és számos részlete, melyet itt nem ismertethetek, emlékeztet azokra a szertartásokra, melyeket a vogulok hozzátartozóik halála és temetése alkalmával végeznek, az elhunytak szellemének megvendégelésére és megengesztelésére. A medveünnepek is az a célja, hogy a medvét, helyesebben a medve lelkét megengesztelje. [...] A medveünnepek ezenkívül kedves alkalom, amelyre egy ritkán lakott vidéken sok tíz kilométernyi vidékről gyűlnek össze az emberek, hogy a nehéz mindennapi élet közepette néhány egészen gondtalan napot töltsenek el barátaik körében.” (I. m. 197. l.) Hogy egymás arcát lássák, hogy egymásnak örüljenek, tehetnének hozzá Artturi Kannisto befejező soraihoz. Ezek alapján szinte magunk előtt látjuk a vogul színészeket, az ünnepet, a színjátékot. Kálmán Bélának köszönhetően dalt, dallamot is idézhetünk ezek mellé, méghozzá egy számunkra fontos éneket, mert itt megjelenik a bagoly, aki nem asszony ugyan, hanem *bácsi*. (Kálmán Béla: i. m. 94–95. l.) Ez egy kétszereplős „darab”, ahol az egyik, a „színész” énekel, bagolynek öltözött társa pedig kiterjesztett szárnyal” táncol. (I. m. 522. l.)

Állják itt ez az ének, dallammal együtt, Képes Géza fordításában:

*Háncsból a sapka, háncsból a bocskor –
gyere, hej, gyorsan, járd a táncot!
Hej, bagoly bátya, húzd le a sapkád –
uhuhuu – hangod messze szálljon!
Vad huhogással verd fel az erdőt –
sapka meg bocskor hadd csattogjon!
Háncsból a sapka, háncsból a bocskor –
gyere, hej, gyorsan, járd a táncot!*

Mert nem felejtjük, hogy a mi *Bagolyasszonykánkról* akarunk szólni – s annak rokonait, elődeit (őseit?) keressük –, azt kell mondanunk, hogy a fenti szöveg távolról sem látszik hasonlónak. De itt, az éneken kívül a színjáték, a mozgás, a tánc leírása a fontos, és az a tény, hogy azért itt *bagoly* (bácsi) szerepel. És ha ez másra nem, de a bagoly alakjára, szerepére ráirányítja a figyelmünket. Ugyanis a magyarázók figyelme általában itt téved vagy tévedhet el a legkönnyebben, amikor a mi baglyunkat a halálmadárral azonosítják. Jóllehet, a hagyományban a legtöbbet ezzel kapcsolatban tudunk idézni. (Az ókori görögök is a halál hírnökét látták benne. In.: Szibériai sziklarajzok, 155. l.) Ha a bagó-bagoly madár „beszállott így a házhoz, akkor mán az is halottat jelentett.” – olvassuk egy Nógrád megyei feljegyzésben. (Fejős Zoltán: Hiedelemrendszer, szöveg, közösség. 145. l.) „A halálmadár v. *kuvik* is a néphitben *jóstulajdonú* – írja Ipolyi Arnold. – Ha a halálmadár a ház közelében erősen kuvikol, valaki a házból nem

sokára meghal.” (In. Ipolyi: 247. l.) Hasonló feljegyzést találunk a moldvai magyarság hitvilágát összegyűjtő Bosnyák Sándornál is. (In: Bosnyák Sándor: A moldvai magyarok hitvilága. Folklor arch. 12. 1980. 39. 1. 315. sz.) „Hallották a kuvikmadarat este szólni, s azt mondták: jaj, talán a közelibe lesz haláleset az uccába. Azt mondták: szól a kuvikmadár. A halálmadár.” (Jung Károly: Az emberélet fordulói. 120. l.)

A felsorolás nyilván folytatható még, de ez az irány nem vezet sehová. Ezért is megpróbáltunk gereblyezés helyett ásót venni a kézbe, és szerencsénk volt. Jelképes is, valóságban is, mert a régész ásója is segített a munkánk előrehaladásában. Hisz fontos és megbecsült adatnak számít az a két honfoglalás korabeli lelet, az a két botvég, amely *madaras* ábrázolást mutat: az egyik egy hosszú csőrű madár (a Fejér megyei Szabadbattyán területén került elő), a másik táltozmadárnak mondott *bagolyfejet* ábrázol. (Ez Hajdúdorogról származik.) (In.: A honfoglaló magyarok. Corvina, 1972. 71–72. kép.) Ha mindkettő táltozbot végéről való, ahogy a régész Dienes István is véli, akkor a táltozaink és sámánhagyományaink forrásvidékére, keletre, az Uralon túli területekre és rokon népek közé vezet bennünket ez a két lelet. Vagyis a védett, totem- vagy szent állatok közé, miként arról Munkácsi Bernát kutatásai tájékoztatnak. De ide vezetett bennünket a tárgyalt énekünk bagolyasszonykája is, vagyis egy jóval régebbi, ősbibb értelmezés felé, ami szintén az obi-ugorokig vezethető vissza, ahol a hagyomány, a mítosz nem a halálmadárról, hanem pont az ellentétéről, a *jóságos madárról* szól! Eléggé zavarba is hozták a szibériai sziklarajzokat publikáló orosz szerzőpárt, *Okladnyikov* akadémikust és *Martinov* professzort a bagolyábrázolások, s számomra érthetetlen módon az ókori Egyiptomból és a görögöktől keresnek példát a bagoly jelentésére. Míg a legvégén, amolyan megengedő esetként idézik a burjátokat, akik között „a bagoly időnként a gyermekek és a házitűzhely oltalmazójának, patrónusának szerepében jelenik meg.” (I. m. 156. l.)

Hadd idézzük ismét Munkácsi Bernátot, aki többek között szól arról, hogy „figyelemre méltó az állatnak *pelimi* (?) vogul *szerencsebagoly* nevezete, amely bizonyára megfelelő néphitre utal. (In. Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény, 1892–96. II/1. 318.) Munkácsi idéz egy Patkanov nevű orosz tudóst, akinek kétkötetes osztyák népköltési gyűjtése 1897–1900-ban jelent meg Szentpétervárott. Ebből megtudhatjuk, hogy az irtisi osztyákok régebben a *bagolyt* (jiba) különös külseje miatt tartották tiszteletben.

A hőselemek szerint az előkelő leányok gyakran öltöttek magukra *bagoly alakot*, midőn arról volt szó, hogy szüleik és testvéreik tudta nélkül fölkeressék szívük választottjának lakóhelyét, s előtte föltárják érzelmüket. Az ilyen „emberarcú baglyoknak” emberi eszük és nyelvük volt. (In. Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény, 1892–96. II/1. 312.) De ilyen a többi állat- és madárfigura is, amelyek ábrázolásáról tudósít a már idézett, a vogulok földjéről származó régészeti leletek rajza. Vagyis olyan átváltozásról van szó – Bartók műve kapcsán erről külön könyvet írt Tallián Tibor –, amely átmeneti, amelyik színjáték, de komoly, mert mitikus: az állatfajta való azonosulást – és kibékülést – jelenti, ahogy az a medveünnepek szertartásából, azok leírásából látható. S ez arra a korra vezethető, amely nyomtalanul eltűnt, de valaha megvolt, s az Uralon túl élő rokon népek szinte máig megőrizték: amikor állat és az ember egyként volt jóbarát és ellenség. Amikor még egymás nélkül nem létezhetek. (Talán nem véletlen, hogy ezt a lelkiséget már csak a gyermekek és a gyermekjátékok, dalok tartották meg.)

A vogulokra visszatérve ismét Munkácsit idézzük, aki szerint „az ember és állat szoros kapcsolata kifejezésre jut abban is, hogy az énekek és regék hősei igen gyakran öltöttek állati alakot, s szintén egy ideig így folytatták életüket, ismét visszaváltoznak

emberekké.” (In. Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény, 1892–96. II/1. 308.) Igen gyakori eset a *madáralakra* való változás. (In. Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény, 1892–96. II/1. 310.) Ebből a szempontból különösen fontos azon észrevétele, amelyről egy másik ének kapcsán én is írtam (In. Jelek és ünnepek. Fekete Sas Kiadó, 1994. 37. l.), de akkor ezt az adatot még nem ismertem. Eszerint a madár, mint-hogy repülni tud, a legjobb összekötő az emberek és istenek, a fönt és a lent között! „Az állatok társadalmá állandó érintkezésben van az emberekkel és istenekkel – írja Munkácsi. – E tekintetben nevezetes szerepe van különösen a *hollóféle* madaraknak és a *kakukknak*, melyeket a mythikai népköltés gyakran emleget embereknek s isteneknek hírvivő s tanácsadó szolgálatban.” (In. Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény, 1892–96. II/1. 306.) Érdemes itt ismét megállnunk, mert a kakukk – ellentétben a bagollyal – ismert madara a népköltészetnek. (Erről a *Madarat mondék* című írásban szóltam részletesen. In.: Irodalmi Szemle, 1990. 2. 176–188.) Itt most röviden csak annyit, hogy nem az ősi, de a régi, középkori madár jelképet tartotta meg: az elhagyott, magános madár szimbólumát. A vogul mítoszban és a hagyományban egy egészen másik arca mutatkozik meg, ahogy arról az alábbi két ének alapján meggyőződhetünk. Az első előtt érdemes arra felhívni a figyelmet, hogy a vogul *állatének*ek talán a mi állatutánzó, hívogató énekeinkkel rokoníthatók. Ezek sorába tartozik ugyan az alábbi *kakuk éneke* is, ám az inkább mitikus énekek tűnik: „A régi időben Numi-Torem alatt lévő földjét megnézendő a földre jött. Amint lóháton jár, lova belesüllyedt a sárba. Onnan nem valami messze egy ház mellett egy nő ül; énekelve szabdal, varrogat. »Micsoda nő vagy te, gyere ide, segíts fölemelni a lovam!« – mondja. Így hívja őt Torem. »Én nem érek rá, varrogatok« – mondja. »Noha nem érez rá, ne is érj rá soha (örökre, egyre); éjjeli kakukké énekelj, nappali kakukké énekelj; éjjel ne legyen nyugalmad (nyugalom nélküli állapotba essél), nappal ne legyen nyugalmad. Tórem megátkozta, kakukké röpült tova. Szabdalo deszkáját fark gyanánt illesztette rá, varró gyűszűjét orr gyanánt illesztette rá. Leányai, fiai (árván) maradtak, anyjuk nélkül kínlódttak, halálra jutottak, egy lúcfenyő tövében temették el őket. Őmiattuk éneklí (a kakukk):

*Két kis magzatom maradt el,
két kis porontyom maradt el.
Két magzat, két poronty,
evező-darab (karjaik), ladik darab (hasuk),
lúcfenyő-töve, czölöp-töve...*

(In.: i. m. 321–322. l.)

*

A *kegyetlen anya* balladánk befejezésére is, Kodály révén a *Székely Keserves* kórusműben feldolgozott népdalnak mély gyász, együttérzést tartalmazó soraira is emlékeztet ez a lírai töredék. De Munkácsi Bernát egy másik, jóval hosszabb – a mi szempontunkból fontosabb – éneket is közöl gyűjteményében: ez a *Medveünnepi színjátékok* című fejezetnek a *Női színjátékok* című részében található. Nagy valószínűséggel hasonlóan játszódot le, mint az idézett *Bagolybácsiról* szóló ének: lehet, hogy egyvalaki énekelte, s volt egy másik, szintén férfiszereplő, aki eljátszotta kakukk-kisasszonynak felöltözve. De az is lehet, hogy hárman vagy többen játszották, és felváltva énekeltek.

A *kakuk-kisasszony színjáték*nak a rövid leírása a következő: A kakukk-kisasszonyka, aki úri nő, többször is elérkezik valamiféle híres városba, ahol is a város első embe-re (kormányzója, generálisa, ura stb.) meghívja magához: együtt isznak, majd együtt

hálnak. Ezután, reggel ajándékot kap a kakukk-kisasszonyka, aki ezután továbbrepül. Ez a jelenet – a megérkezés, a meghívás, az együttválás – elég sokszor megismétlődik. Végül is a színjáték szövege ekként fejeződik be:

*Kis szárnylebegéssel
repültem el ismét.
Rengeteg erdő hét zúgába
mentem én el akkor;
zordon erdő hat zúgába
mentem én el akkor.
Egy sat-madár-fészket találtam,
fiacskáimat ím oda vetettem,
s akkor ott hagytam őket,
hadd nevelje föl a sat-madár az én fiacskáimat!*

*

*Rengeteg erdő hét zúgába
mendegélek aztán ismét,
zordon erdő hat zúgába
mendegélek aztán ismét.
Egy levágott nyírfa-törzsöt
találok, oda szállok.
Kakuk-kisasszonyka
kakuk leányasszonyka,
folyton azt kiáltom:
ku-kuk, ku-kuk, ku-kuk!*

Akik ismerik az erdélyi és a zaborvidéki *Bagolyasszonyka* változatait, valószínűleg velem együtt kellemesen meglepődtek. Mert úgy tűnik, mintha ott érne véget ez a színjáték, ahol a mi énekünk elkezdődik. Ez is párbeszéd, és ugyancsak két szereplője van: egy állandó és egy másik cserélődik, de szerepe ugyanaz. S a végén derül ki, hogy arról az asszonyról szól a mi énekünk is, mint a fenti vogul ének – csak nálunk (már?) bagolyasszony a szereplő. De mindkettő a gyermekeit elhagyó, a két kicsit másnál hátrahagyó asszonyról, egy kicsapongó fehérről szól: aki mindenkivel szívesen hál. Modern, mai téma, tehetnénk hozzá, de azt is, hogy hihetetlen finom szövéssel, megmunkálással készült.

Így érthető a mi énekünk is, a felelgetés. Itt az anyai felelőtlenség és női ledérség bocsánatos (?) bűne játszódik le azzal, hogy mindez és mindaz azért van, mert elvesztette a láda kulcsát. (Az előzményről azonban nem szól!) A megtévesztés és becsapás színjátéka ez a mi olvasatunkban. És kétszeresen is aláhúzzuk, mert kétszeresen is igaz az, hogy *színjáték*: külső és belső egyszerre! (És ha az, a fentiek után gondoljuk oda a férfi, maszkos-alakoskodó két szereplőt is, akik eléneklik, eljátsszák ezt az egészet. Hogy mennyire dramatikus játék, arról még szólni fogunk a későbbiekben. Mindezt a vogul ének alapján mondjuk, és az alapján érezzük azt is, hogy a *Bagolyasszonyka* fele vagy töredéke, emléke valami ősi múltba vezető hagyománynak. Ezért magános, ezért nem ballada, csak epikus-párbeszéd, felelgetőének. De ha a fentieket elfogadjuk távoli párhuzamnak, rokonnak, akkor ennek alapján talán megvilágosodik az a rejtély is, amely sokat foglalkoztatta szakértőinket. Ugyanis Zaborvidéken előkerült egy olyan változat, amely dupla terjedelmű. „Ha az itt volna, Ollyat ugranék, Mint a paripa. Ha

az itt volna, Ollyat perdülnék, mint a karika.” – így, ezzel ér véget majd mindegyik zoborvidéki ének. Sima Ferenc által 1957-ben, egy fiatal leánytól gyűjtött változatnak ez csak az első fele, mert az így folytatódik:

<i>Hívtak engemet, : </i>	<i>– Haza is mennék, : </i>
<i>Hogy hazamenjek. : </i>	<i>De már nem lehet. : </i>
<i>Hívtak engemet, : </i>	<i>Haza is mennék, : </i>
<i>Hogy hazamenjek</i>	<i>De már nem merek. : </i>
<i>Édes uramhoz. : </i>	<i>Haza is mennék, : </i>
<i>Hívtak engemet, : </i>	<i>De már szégyellek. : </i>
<i>Hogy hazamenjek</i>	<i>– Sírhat, bánkódhat, : </i>
<i>Síró fiamhoz. : </i>	<i>Te bagoj-asszon : </i>
<i>– Ne sírj, ne bánkódj, : </i>	<i>(Ág Tibor: Vétessék ki szóló szívem.</i>
<i>Te bagoj-asszon. : </i>	<i>415–416. l.)</i>

Hamisítás volna – hisz Kodálytól kezdve egyetlen gyűjtőnek nem jött elő! – vagy hiteles, s így „igazolódni látszik Vargyas Lajos feltételezése, amely szerint a családjától megvált asszony és szüzességét veszített lány párhuzama sejlik fel.” (In. Ág Tibor: 416. l.) Továbbra is kérdés marad a hitelessége, de mégis közelebb jutottunk ezzel az értelmezhetőséghez és az eredet kérdéséhez. Valahol itt, a magyar és a vogul ének, színjáték között van a „láda kulcsa” elásva. Mert ezeket az ünnepi színjátékokat, a játékokat nagy valószínűséggel a mi lakodalmi szertartásaink őrizték meg, tartották fenn. Az alkalom adott volt, az idő is, hisz a háromnapos vigasság alatt bőven volt idő a mulatásra. (Ujvári Zoltán több kötetre való alakoskodó szokást gyűjtött össze és tett közzé a maszkos, alakoskodó játékokból. *Játék és maszk I–III.*, Debrecen, 1983. (Ezekkel itt nem kívánok foglalkozni. De a lakodalmi táncos játékokkal, s azok két fajtájával már igen. Ezek közé tartozik a játékos pártserélő *párnás tánc*, *kendős tánc*, amiről már a kezdet kezdetén is szólhattunk volna, hisz *Kriza* egyértelműen utal erre a *Bagojasszonyka* szövegének közlésekor. Már a cím is az, hogy *A párnás tánczdal*:

*Pusztá malomba Cserfa gerenda,
Azon sétikál Bagoj asszonka.*

*Utánna sétál Fejér gölicze:
Mé' sirsz, mé' sirsz te Bagoj asszonka?*

*Hogy ne sirnék te Fejér gölicze!
Hon felejtöttem Rengő böcsömöt!*

*Ben felejtöttem Síró gyermeköm;
Jaj, jaj, gyermeköm, Síró gyermeköm!*

*Mér' sirsz, mé' sirsz te Fejér gölicze!
Hogy ne sirnék te Bagoj asszonka!*

*Hon felejtöttem Záros ládámot,
Benn felejtöttem Gyöngyös pártámot;
Jaj gyöngyös pártám, Szép gyöngyös pártám!*

(In. Kriza: 267. sz.)

De számunkra itt fontos megjegyzés a dal után található rövid följegyzés is! „Ezen dal közben az ifjak körbe állanak, amelynek közepén egy ifju áll kezében párnát tartva és szemlélgetve köröskörül, míg a körből kiválasztanak egy leányt, a párnát elébe teszi és arra térdepel; mire a leálynak is le kell térdepelni, választója csókját elfogadni, aztán a párnával a kör közepében kiállni az ifjú helyébe, körülszemlélődni s a fennírt módon a körbeli ifjak közül egyet választani. sat.”

Itt jegyezzük meg, hogy a dallal, illetve a két állatszereplővel kapcsolatban azt olvashatjuk Hermann Ottó egyik könyvében, hogy a „bagoly mindig az asszony képe, a gerlice a szüzességé.” (In. Hermann Ottó: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága. 164. l.) Arany János is így emlékezik a párnás táncra, Nagy Lajos korába helyezvén a játékot:

*Majd a párnatánc következtén sorja,
Legény is, leány is a térdvánkost hordja,
Zöld bársony a párna: viszi kis kezébe'.
S letérdel Piroška... a király elébe.*

*De Lajos a táncról nyájasan szabadodott,
Elengedte a lány... nem a szüzi csókot!
Mit tegyen, megadta, rá meg is ölelte;
Repesett e dolgon minden ember lelke.*

A legutóbbi időkig, egészen máig megőrződött ez a szokás, legtöbbször már csak gyermekjátékként. Egy, a bukovinai székelyek közt 1954-ben feljegyzett lakodalmi párnatánc rövid leírását azért is közöljük, hogy lássuk, Arany is, Kriza is így tudta még (lehet, hogy Toldi is?). „A násznép körbe áll, egy a közepén. Viszi a párnácskát, s aki elé helyezi, az előbb meghajol vagy letérdel, a bátrabbja a kiszemelt táncost meg is csókolja. *Elhúzza*, azaz táncba viszi, és párosan *serülnek*, forognak. (In.: MNT III/B 470. l.)

Egy nőgrádi leírás szerint „vacsora után, 11 óra felé kezdik a párnatáncot. [...] Mindig egy pár táncol egyszerre. Váltakozva, hol a lány a legényt, hol egy legény lányt választ mindaddig, amíg a párna a menyasszonyhoz és a vőlegényhez nem kerül. Tréfából öregasszonyt, vénembert is bevonnak a játékba. A párnatáncot a menyasszonytánc szokta követni. (I. m. 471.) Másutt, Fel-Csíkban például hajnal felé, kontyolás után táncolták, játszották. Álljon itt az a dallam (és szöveg), amire a párok kétlépéses csárdást jártak:

1. *Elvesztettem zsebkendőmet, megver anyám érte,
Megkapták a szép legények, csókot kérnek érte.
Hej, anyám, hej, anyám, csókot kérnek érte,
Hej, apám, hej, apám, kiváthatom érte!*
2. *Rengesd, uram, a gyereket, hadd menjek a bálba,
Ott vannak a szép legények fekete subába.
Hej, anyám, hej, anyám, fekete subába,
Hej, apám, hej, apám, fehér kalapjokba!*

(MNT III/B, 208. l. 202. sz)

Mert széles körben elterjedt táncról, lakodalmi szokásról, játékról van szó, ezért – a történelmi emlékeket is ide véve – általánosnak és réginek kell mondanunk. A fel-

jegyzett énekek közül szerencsénkre a közölt erdélyi változat utal a Bagolyasszonykára. Ez szöveges változat ugyan, de Kallós Zoltánnak köszönhetően egy énekelt változatát is ismerjük.

*Pusztá malomba
Cserfa gerenda,
Ott sétál sírva
Bagoj asszonka.*

*Hozzáméne a
Cinege-mige:
„Mér sírsz te, mér sírsz,
Bagoj-asszonkám?”*

*„Hogyne sírnék én,
Cinege-migém,
Hogyne sírnék én,
Cinege-migém:*

*Otthon felejtém
Dáriusz ládám,
Benne felejtém
Dáriusz kontyom.*

*Hogyne sírnék én,
Cinege-migém,
Hogyne sírnék én
Cinege-migém.”*

(Tacs–Mezőség, 1965.)

Számba véve az eddigieket, úgy tűnik, hogy valaha játszották is, táncolták is a lakodalmakban a Bagolyasszonykát. Ugyanúgy, mint a Bene Vendelt, csak ez elhomályosult mára. Hogy tánc volt, és lakodalmi tánc is – vagy azzá vált – arról Kriza feljegyzése tudósít. De az tény, hogy Erdélyben is, Zoboralján is máig él, azt mutatja, hogy eredete messzire vezet. Talán az általunk megsejtett időnkig, a honfoglalás koráig, vagy még messzebbre vezethető vissza.

*

A lakodalmakban a menyasszonytánc előtt volt szokásban az ún. *gyertyás tánc*. Ez a menyasszonyfektetés szertartásos tánca, amelyet rendszerint a vőfély-ujjai között 3-4 kis égő gyertyával – járt. Sok helyen a többi táncos kezében is van égő gyertya. Általában párban vonulva táncolják, elől a vőfély kiszökteti a menyasszonyt. (In.: Lakodalmas dalok, 182. l.) Szemben a párnás táncsal, csak néhány helyen maradt fenn: pl. a Mezőségen, Bács-Bodrog megyében, vagy a Rába- és Szigetközben. *Martoson*, ebben a mátyusföldi hagyományőrző faluban máig él: itt rendszerint az egész lakodalmas nép táncolja. A martosi gyertyás táncot a szokásos dallama, illetve a szöveg alapján *Árgyelus-tánc*nak is nevezik:

Az árgyelus kismadár nem száll minden ágra.

Én sem fekszem mindenkor a paplanos ágyba.

|: Szállj meg, várj meg, fordulj hozzám, csókolj meg. :|

Megérett a cseresznye, hullik a levele,

Ennek a szép kislánynak van szép szeretője,

|: Szállj meg, várj meg, fordulj hozzám, csókolj meg. :|

Az én kedves vacsorám csak egy piros alma,

Az én kedves nyoszolyám csak egy marék szalma,

|: Szállj meg, várj meg, fordulj hozzám, csókolj meg. :|

(I. m. 207. l.)

(További változatok: In. MNT III/A: 779/792.)

Nyilván nem véletlen, hogy épp a lakodalmi mulatságban, ahol a gyermekek is részt vettek, és a játékból részt is szakítottak maguknak, a gyermekjátékdalokban is fel-tűnik ez a madár:

1. *Lányok mennek aranyba,
Arany koszorúba,
Utánok a legények
Sárga sarkantyúba.*
2. *Ha jó lányok volnátok,
Nekünk köszönnétek.
Köszönjön a kis kutya,
Mert kevélyek vagytok.*
3. *Az árgyélus kis madár
Nem száll minden ágra... stb.*

(Orosháza. M. Nyelvtör, I. k. 229. l. In.: Kiss Áron, 386. l., 9. sz.)

Áldozócsütörtöki játék:

*Babot főztem,
lencsét törtem.
Van-e benne koncza?
Hej rakoncza, rakoncza,
Ez a lányok táncza!*

*Ez a mai szent nap
Áldozó csütörtök;
Az ég megzendüljön,
A föld meginduljon,
Az árgyélus madárkája
Mind összecsendüljön.*

vö.: *Az ég megzendüle, / A föld megrendüle
Az óriás madárkája / Mind összecsendüle.* (Diószeg)

vö.: *A kisasszony madárkája
Mind összecsendüle.* (Nagy-Kun-Madaras)

(Az „árgyélus madárkája”-ra valamennyien tapsolnak.)

(Sajó-Szöged. In.: Kiss Áron, 450. l., 3. sz.)

Természetesen nem csupán és nem elsősorban a lakodalom ürügyén hoztuk elő ezt a szöveget, hanem az *árgyélus kismadár* okán, amely régóta foglalkoztat már többeket. Vagyis megfejtésre váró név, fogalom. A gyermekjátékdal látszólag segít(het) is az értelmezésben, ahol a variánsok alapján egy *nagy, óriás madár* volt – ilyen az a madár, amelyik elcsábítja, elrabolja a kakukkmadár párját is! –, másutt pedig a *kisasszony madárkája*. (Talán kalickába zárt, *rab madár*?)

Az MNYTE Szótárában (I. 175) a következőket találjuk az 1844-es, első adat után: 1. indulatszó-szerűen enyhe káromkodás; 2. kalandozó, bolondos; 3. gonosz, rossz. A fogalom kialakulását az *Árgyélus királyfiból* vezetik le.

Ezek egyike sem tűnik a mi szempontunkból megfelelőnek. Az ÚMTSZ (I. 250. l.) szerint: 1. (főnév) valakinek az árgyélusa lenni – valakinek a gyilkosa, megrontója; 2. (melléknév) a) gonosz, rossz, b) kalandozó, bolondos, c) a népdalokban található jelző; 3. szitkozódás. Amire kíváncsiak voltunk, hogy mit jelent a népdalban, arra innen sem érkezett felelet. Ezért talán fontos, eddig fel nem vett adat, amit a rabénekek összegyűj-

tésekor vettem észre, és ott jeleztem, hogy igazából nem értem a jelentését sem, s azt sem, hogy miként került oda. Kálmány gyűjteményében a Szeged környékéről származó rabének kezdődik ezzel a sorral:

Amoda van egy ház Árgyélus a neve...

Egy másik hasonló a mezősegi Visáról, Kallós gyűjtéséből való:

Né, hol leng egy nagy ház, Árgyélus a neve...

A harmadik Vásárhelyről szól, szintén az ének kezdősora:

Vásárhelyt van egy ház, Árgyélus a neve...

(MNT VI. 749. l.)

Három különböző területről és gyűjtésből származó adat, amelyekről egyértelmű, hogy a *börtön*, a *fegyház*, a *törvényház* helyett, helyén áll az „*árgyélus*” elnevezés! A rabok háza jelentéshez talán az UMTSZ értelmezése visz közelebb. És talán ez vezet el az „*árgyélus madár*”-hoz is, vagyis a *rab*, vagy *elrabolt madár*hoz, amelyik nő, leány, menyasszony, s amelyik nem száll minden ágra. Mint a *magános gerlice*, mint a *kakuk-kisasszonyka*! Idézzük csak fel a megfelelő részletet:

Vastag ágú ágas fára szálltam én leányzó... (275. l.)

...vastag ágú ágas fára szálllok im ismét. (280. l.)

Vastag ágú ágas fára oda szállottam ekkor... (283. l.)

Vastag ágú ágas fára szálllok im föl úri nő... (286. l.)

Egy levágott nyírfa-törzsöt találok, oda szállok. (290. l.)

A vogul énekből vett részletek után *A párját vesztett gerlice* (A hűség próbája) balladánkból, ahol épp a nagy madár a csábító, a hasonló sorokat idézzük:

*Felreppene kús görice, Biéreppene züöd erdőbe,
Ott sem szállott szíép züöd ágra, Leüle jegy asszú jágra. stb.*

*Menj el eme szép búzába, Ott es ne ülj szép zöd szálra,
Ott es ülj le konkoly szálra, Sirongasd meg társeskádat! stb.*

A fenti moldvai idézetek sorát lehetne még folytatni, de tegyük ide a tárgyalt énekünk kezdősorát: „Azt árgyélus kismadár nem száll minden ágra...” Ha a száraz ág az elhagyottság szimbóluma, akkor egyre nyilvánvalóbb, hogy a nyesett ág is szimbólum: a szüzesség elvesztésének jelképe lehet. A vogul énekben éppúgy, mint a martosi gyertyás táncban. Hisz ezután – mondjuk ki – az következik: a menyasszonyfektetés.

Ezt megerősítendő egy távoli, középkori példát hozok, ami régóta foglalkoztat, de most értettem meg én is. A Szent László-legenda falképek mindegyikét régóta ismerem. Sok fejtörést okozott már tudósainknak egyes jelentésrétegek megfejtése. Ám a fákról eddig nem írtak. (Kállai Géza fel is hívta erre a figyelmet a könyvről írt ismeretűjében. In.: *És*. 1993. július 30.) Azt régóta láttam, hogy az egyes jeleneteket a fák választják el, s azt is, hogy van virágzó, termő, és van nyesett fa is. (In.: *Jelek és ünnepek*. 86. l., 13. sz. kép.) De mit jelent ez? Most, hogy leírtam a fenti példákat, egyből megvilágosodott, hogy ugyanazt, mint a vogul énekben és az Árgyélus kismadárban. Ugyanis itt is szerelmeskedés – fejbenezés – történik a fa alatt. E három időben és térben különböző példa talán elégséges arra, hogy megbizonyosodjunk a *megnyesett* fa szimbolikus jelentéséről, amit még tovább kell vizsgálni.

Tudván tudom, hogy egyre távolodom a *Bagolyasszonykától*, de idetartozónak vélem azt a típust, amit a néptáncutatók „cinegének” neveznek. Ez az ugrós tánc típus sárközi, dél-dunántúli változata. Szóló, páros vagy csoportos női körtánc. Elnevezését gyakori kísérodallamának szövegéről (*Hol jártál az éjjel cinegemadár...*) nyerte. Egy ismerős dallamról és szövegről van szó, ahol a szöveg és dallam mindig szorosan tapad egymáshoz, és soha más szöveggel nem éneklük. Azért itt említjük meg, mert a zoborvidéki *Bagolyasszonyka* másik szereplője, a *cinege-mige* talán rokona az ugróstáncok szövegében szereplő cinegének!?

*Hol jártál az éjjel, cinegemadár?
Ablakidba háltam, kedves violám.
Mér' be nem jöttél, cinegemadár?
Féltem az uradtól, kedves violám.
Nincs itthon az uram, cinegemadár,
Gemenci erdőbe hidakat csinál.
Jó lovai vannak, hamar hazaér,
Jaj lesz nekünk, rózsám, hogyha itten ér!*
(a dallam második felére)

*Rossz lovai vannak, nem ér ma haza,
Mulathatunk, rózsám, egész éjszaka.*

Még az alábbi változatokat említjük itt meg, amelyek hanglemezen is megtalálhatók: *Felsőíreg: F/I. 1. d; Szentlászló (Verőce): A/III:10. 6. a; ui.: A III:10 8. c; Zengővárkony (Baranya): A/III: 9. 8. c; Dávod (Bács-Bodrog): A/IV: 1. 4. b; Bogyiszló: A/III: 8. 9. a; Igal (Somogy): A/III: 4. 1. a.*

Nem véletlenül mondtunk szereplőt: mindig, minden változatban csak ez a madár található, amelyről jó okunk van feltételezni, hogy távoli, de lehet közeli rokona is egy már ismerős madárnak. Nem kell jó szem és hallás ahhoz, hogy azt mondjuk, ez a szerep – vagy a maszk? – hasonló a már ismert kakukk-kisasszonykához. Mert az nyilvánvaló – hisz a néphagyományban, a jelképtárban sehol nem szerepel szimbolikus madárként –, hogy itt is egy szerepjátékról vagy – színházi nyelven szólva – egy más-milyen szereposztásról van szó.

Mert sem a hagyomány, sem a tájszótár adatai nem adtak semmi kapaszkodót. Az MNYTESZ már több segítséget adott. Az 1. kötetben a *cinege* szócikk mellett többek között ezt találjuk:

1300: ? „t. Cheneged, in. C-u Borsod” sz. hn. (*Cinegéd: Györffy 1:764*)

1346: ? Cyneg szn. (OkléSz) + 2 még bizonytalan adat

1512 k.: „siuem lolköm Viragom czinigem”

1533: Czinge madár stb.

Hangutánzó eredetű: a cincog-féle igék népes családjába tartozik. Valószínű ige-névi származéka a „cineg” ige.

A korai tulajdonnévi adatok közvetlen idevonása kérdéses, ... nem bizonyos, hogy a madárnév személynévi-helynévi alkalmazásával van dolgunk. (In.: MNYTESZ 1. 440. l.)

Az az érzésünk, hogy a „cinege” inkább jelző, s így a *vékony, sovány* az értelme. Ilyen a cinegefűz, cinegevevő vagy a cinegekáplár: ez utóbbi a vékony testalkatú, cingár embert jelenti. És ilyen lehet a cinegemadár is, már-már „jómadár” értelemben. Mert a népdalból kitűnik, hogy a fentiekkel ellentétben itt ez a madár, a cinege *férfit*

jelent, aki egy másik madarat akar elcsábítani. Olyan téma ez is, amit nem szoktak ki-mondani, csak eljátszani, eltáncolni. És ha ezt egy zárt (falu)közösségben teszik, mert ott volt ezeknek igazi helyük, ott valóban értő fülekre, lelkes közönségre talál ez a já-ték – ez a finoman képi beszéd.

De minek a helyén állt, állhat? Természetesen ennek is megpróbáltunk utána járni, és ismét – igaz, egyelőre csak egyetlen adatunk van – a gyermekjátékdalok segí-tettek az irány megtalálásában. Az egyik, ismert ének így kezdődik: „– *Cinege-madár*, hol voltál? / – Lencsét, borsót kapálni.” (In.: *Bújj, bújj...* 36. l. 29. sz.) Ennek egy másik változata pedig így szól: „*Czinege, góga*. hol voltál? / Lencsét, borsót kapálni.” (In.: Kiss Áron, 8. l. 9. sz.) Itt a cinegéből, legalábbis a mi értelmezésünk szerint, *góga*, azaz *golya* lett. S ez az adat, bár egyelőre „vékonyka” érv, jó iránymutatónak bizonyult. Hisz a golyával máris egy ismert és jelképes madárra leltünk. De az legalább olyan fontos, hogy a lakodalmakban és a fonókban elmaradhatatlan volt a golyajáték, a golyamaszkos alakoskodás, amely nyilván összefügg a golyával kapcsolatos néphittel. (Erről bőveben l.: Ujváry Zoltán: *Játék és maszk*. Debrecen, 1983. III. 34–39. l.)

Miskolczi Gáspár az *Egy jeles Vad-Kert* című munkájában (1702) a golyáknak sok kiváló tulajdonságát emeli ki: miként gondolja fiait, és a fiak később hogyan gondoz-zák apjokat; az anyagolyák milyen serények és hűségesek, s mindketten az „igen tiszta életben gyönyörködők”. A fészükbe pedig mindig, minden évben visszatérnek stb.) A *Mitológiai enciklopédia* szerint a *golya* számos hagyományban a bőséget, termékeny-séget, hosszú életet, anyai érzéseket (s a gyermeki tiszteletet) fejezi ki, s ugyanakkor ked-vező sorsot, gyermekáldást jósol (éppúgy, mint a kócsag). (In.: I. 174. l.)

De ne feledkezzünk el a kora középkor szimbolikáját megteremtő Physiologusról sem, amely a madár görög nevére utalva, „a *golya* fekete-fehér tollzatában utalást lát Krisztus földi és égi természetére. Mint minden kígyópusztító állatot, a golyát is Máriá-*val* hozták kapcsolatba; ő a legyőzője az őskígyónak, amely tévútra vitte az emberisé-*get*. A visszatérő *golya* a tavaszt jelzi, ezért vonatkoztatták az Üdvözítő földre érkezé-*sére*, a március 25-én ünnepelt Angyali üdvözletre, továbbá Krisztus feltámadására és második eljövételére. A golyaszülők és fiókáik közötti közmondásos szeretet révén erényszimbólummá is vált.” (In.: *Keresztény művészeti lexikon*, 107. l.) De arról se feledkezzünk el, hogy a golyának van egy társa, amely sokszor, sokféle együtt vagy egyik a másik helyén szerepel, s ez a daru.

Mára már kipusztult, de Balassi Bálint éppúgy énekekben szól hozzájuk, mint Petőfi vagy Babits Mihály, vagy azok a gyermekek, akik dallal köszöntötték, midőn meg-jelentek. A *darumadár* a „golyánál nagyobb testű, szürke tollazatú madár... A fark-tollak megnyúltak, lazák, palaszürkék, végük fekete. Ezek képezik a híres »darutollat«, amit régen értékes dístollként használtak. [...] Valamikor gyakori madár volt, ma azonban költése az országban nem bizonyított. Rendszerint márciusban, valamint szeptember-októberben vonul át hazánkon. [...] A párosodás idején látványos nász-táncot lejtenek, de megfigyelték a darutáncot szerelmi időszakon kívül is.” (In.: Kele-men Attila: *Madaras* könyv, 141. l.) „Az ókori természetrajzból ered a példásan éber *daru* története. Amíg a többiek pihennek, egy madár őrködik, és hogy el ne aludjék, követ tart a karmai közt. Ezért lett a daru az éberség megszemélyesítője. (Ezt a jelképes ábrázolást látjuk a kőrösfői templom egyik kazettáján.) A román templomok dombor-művein gyakran látható ez a jelenet, amikor egy daru vagy golya kiveszi a farkas tor-kán akadt csontot stb.” (In.: *Keresztény művészeti lexikon*, 67. l.)

Itt is együtt szerepel a golya és daru, a gyermekmondókákban is. És ott a daru a vogul medveünnepi színjátékban, ahol, újra csak elismételjük, a férfiak játsszák a női

szerepeket. (Vajon a cinegemadár nem egy ilyen ősi, de rég elfelejtett – vagy csak lakodalmakban fennmaradt – szokás maradványa, hisz itt egyértelműen férfit jelent, jelöl.) Egyébként nem véletlenül tértünk vissza a vogul színjátékhoz, hisz a finn *Artturi Kannisto* révén már olvasott leírásból tudjuk, hogy ott együtt szerepel a *daru* és a *bagoly*. (S a daru pont olyan maszkban, és olyan működő szerkezettel mozgatja és csatogtatja csőrét, mint a mi fonóbeli gólyánk.)

Ezzel a kör bezárult. Vagyis a végére értünk kalandozásunknak, ami egy könnyű utat sejtetett az elején, ám ehelyett többéves, már-már véget nem érő utazást hozott. Utazás volt ez számomra egy ismerős szépségtől az ismeretlen felé. Mert ezen az úton jutottam el a balladától a medveünnepi színjátékig, a bagolytól az ősök földjén még ismert, az eredeti jelentését még őrző bagolyig. S így a többi, eddig oly sok homályt és rejtélyt takaró, ám mindenki által ismert madárig. „*Színbáz az egész világ*” – idézhetjük befejezésésként Shakespeare híres sorát azzal a megtoldással, hogy színész ott minden madár, minden állat. (Itt akár Pilinszky János egyik egyfelvonásosát is megemlíthetjük, mint modern példát.)

*

Kedves kisasszonykák, urak és bácsik, testvérek és rokonok: te különös és rejtélyes bagolyasszonyka, kakukk-kisasszonyka, árgyélus kismadár, cinegemadár, darumadár és bagoly bácsi, kikkel lakodalmakban, az ősök udvarában találkoztam, s kiket Zoborvidékről, Erdélyből régóta ismerek, hadd köszönjem meg a játékot. Nehéz, nagy munkát adtatok, de azért jó mulatság volt. Nekem biztosan nagy örömet jelentett. És most nagy megkönnyebbülést is.

Kedves Barátaim! A játék véget ért: Isten veletek!

Kelt Bicskén, 1995. január 18-án.

